

Emil Basat

(Sofia, Union of Translators in Bulgaria)

Elisaveta Kuzmanova: ‘Translation is Love’

Abstract: Elisaveta Kuzmanova is one of the most prominent translators of German literature. Almost all of the works of Nobel Prize-winning author Elias Canetti have been translated by her, including his autobiographical books *Die Gerettete Zunge* (The Tongue Set Free), *Die Fackel im Ohr* (The Torch in my Ear), *Das Augenspiel* (The Play of the Eyes), *Party im Blitz* (Party in the Blitz), his novel *Die Blendung* (The Blinding) and his philosophical reflections collected in *Masse und Macht* (Crowds and Power). She has also translated works by Lion Feuchtwanger, Stefan Zweig and Robert Menasse.

Prof. Kuzmanova was one of the founders of the Union of Translators in Bulgaria, which was established on 5 June 1974, and has subsequently served on its governing bodies for many years.

Емил Басат

(София, Съюз на преводачите в България)

Елисавета Кузманова: „Преводът е любов“

Елисавета Кузманова е сред най-изтъкнатите преводачи от немски език. В неин превод излязоха почти всички произведения на Нобеловия лауреат за литература Елиас Канети – автобиографичните му книги „Спасеният език“, „Факел в ухото“, „Игра с очи“, „Парти по време на война“, романът „Заслепението“, а така също и философските му размисли, събрани в „Маси и власт“. Превела е също така творби от Лион Фойхтвангер, Стефан Цвайг, Роберт Менасе.

Тя е сред учредителите на Съюза на преводачите в България, основан на 5 юни 1974 г. и дълги години работи в неговите ръководни органи.

Разкажете за себе си, за родителите Ви, откъде се появи афинитетът към немския език, как се ориентирахте към превода?

Родена съм в София, винаги съм живяла тук. В семейството ми никой не знаеше немски. Прогимназиалното си образование – до 7 клас – завърших в католическото немско частно училище „Санкта Мария“. За нашите възможности таксата не бе малка. Бяхме четири деца, но баща ми настоя да уча там, защото смяташе, че всеки чужд език е отворен прозорец към света. Майка ми беше домакиня и започна да работи в по-късни години в едно учреждение, а баща ми бе агроном. Той е един от личностите, направили много за развитието на земеделието в България. Живеехме в Самоков, където баща ми бе директор на опитна станция – там останах до седмата си година. Баща ми беше много широко кроен човек. Завършва гимназия в Райково, днешен Смолян. След това следва агрономство. Внася в България картофите „бинте“ и мулетата от Италия. Занимаваше се с билкарство, беше голям поклонник на Петър Димков.

Като закриха „Санкта Мария“ след 9 септември 1944 г. продължих да уча в ХХІ училище в София. Много обичах учителката си по немски език – Маргарита Тошева, толкова много обичах немския език, че когато стана дума за следването ми, бе ясно, че

ще избира за специалност само немска филология. С много добрата основа, която имах от „Санкта Мария“, записах германистика в Софийския университет. Тогава завеждащ катедрата бе проф. Константин Гълъбов, от когото, въпреки строгостта му, имам незабравими спомени. Той беше голям ерудит, четеше ни история на немския език, държеше много да имаме солидна основа с оглед бъдещата ни работа като германисти. Професор Любомир Огнянов-Ризор, който ни преподаваше немска литература, създаде кръжок за преводачи. Някъде към 1954 г. той стана съставител на сборника „Мост към бъдещето“ – разкази от немски автори, във връзка с който раздаде на всеки студент от кръжока по един разказ за превод от немски език. Така направих първия си превод в живота. И от тогава досега се занимавам с преводи.

Още като студентка започнах да придружавам групи деца от чужбина, които идваха на почивка у нас. Имаше една смесена група от Швеция, Норвегия и Корея и аз бях тяхна преводачка – това бе нещо незабравимо за мен като изживяване. С ръководителката от Норвегия Едит Зондрол и до днес поддържам връзка. По-късно придружавах отделни гости на България, групи, делегации.

След завършването на университета започнах работа в Немската редакция на Радио София, където останах 17 години. Беше много интересно, работила съм с Вили Брюкнер, Александър Драйшу, Труде Серафимова, Илзе Калинова, Барбара Мюлер. Последните две и днес са едни от най-изявените преводачи от български на немски език. Винаги, когато ни се наложи някаква справка или уточнение, с тях сме в „SOS“-връзка. И това е прекрасно.

Ако трябва да говорим за учителите ми в устния превод, това бяха Вили Брюкнер, Веселин Измирлиев, Кирил Богоявленски. А Дита Лекарска тогава беше на върха на консекутивния превод – тя бе в състояние да преведе на английски текст, без да прекъсне оратора в продължение на повече от 10 минути.

Работата ми в Немска редакция на Радиото пак бе свързана с превода. Вече превеждах доста активно както писмено, така и устно, синхрон и консекутив, но мечтата ми бе да превеждам художествена литература.

Основно правило при превода е да се превежда от чуждия език на матерния. Мисля, че това дори е наложително, защото никой не може да замести матерния език. Разбира се, не може да се отрече съвършеното владение на чуждия език и такива преводачи между нашите колеги има много. Превеждала съм и редица текстове за различни институции, за обществени организации. За съжаление трудът ни в Радиото имаше кратък живот – докато се излъчи текста, думите са казани, а кой ги е превел, кой се е старал да се доближи до слушателя, остава неизвестно – преводачът не се споменава въобще, той остава анонимен.

В Радиото пример за мен бе Никола Иванов – независимо, че работеше в друга редакция. Превеждаше от испански и италиански – истински ерудит, от който човек можеше да научи страшно много.

След писмените текстове за различни издания постепенно преминах и към участия в сборници с разкази от австрийски и немски писатели, а така също и към превод на цели книги.

Първата книга, която преведох за Издателство „Народна култура“ бе „Поледицата“ от Макс фон дер Грюн.

Вие сте сред учредителите на Съюза на преводачите в България, дълги години сте работили в него. Бихте ли разказали по-подробно за този Съюз като организация, какво спечелиха и какво загубиха преводачите от тогава, кой финансираше дейността му?

На 5 юни 1974 г. бе учреден СПБ, плод на дълъг, упорит труд на много български преводачи – Димитър Икономов, Сидер Флорин, Манол Наков, Тодор Нейков, Сергей Влахов, Любомир Павлов, Георги Георгиев и др. Голяма заслуга за създаването на СПБ имат Веселин Измирлиев и Анна Лилова, които тогава работеха в Международния отдел на ЦК на БКП. Първи председател на СПБ бе Ангел Тодоров, а заместник-председатели бяха Божидар Божилов и проф. Л. Огнянов-Ризор. Тогава се срещнах за първи път с проф. Цеко Торбов – личност, която можеше да бъде за пример на всеки преводач. Рядко се среща преводач, който да работи върху превода с такова себеотрицание, всеотдайност и прецизност. Заедно със съпругата си Валентина Топузова-Торбова той преведе целия Кант. Казваше „сега слагам пискюлчето на феса“, когато преводът бе работен продължително време и вече можеше да се сложи точка на последната редакция. Поканихме го за зам.-председател на СПБ, но той твърдеше, че не можел да получава пари без да работи и че, второ, до такава степен се е отдал на преводите на Кант, че няма да му стигнат силите за двете дейности. Освен това имаше идиосинкразия към всякакви заседания, събрания и прочее.

Създаването на Съюза бе съпроводено с голяма съпротива от страна на Съюза на българските писатели, чието ръководство смяташе, че преводачите трябва да останат като секция на Писателския съюз. Но това се отнасяше само до преводачите на художествена литература. А нашият Съюз щеше да обединява творци във всички жанрове на превода, както и стана, а по това време бяхме много по-напред в сравнение с другите страни. Само във Финландия имаше съюз, който обединяваше всички жанрове превод. Най-голямата секция естествено беше на художествените преводачи, в нея членуваха и много писатели, членове на Писателския съюз, художественият превод беше признат като творчество, но ние успяхме да изведем на показ труда и усилията и на другите преводачи. Защото няма лесен превод и всеки жанр на превода е свързан с трудности и препятствия.

Какво е преводът за Вас, имате ли своя дефиниция за него? Какво преживяване е той за Вас?

За мен преводът е нещо много отговорно, голямо предизвикателство, защото трябва да опознаеш личността на автора, да се вмъкнеш в неговата кожа и да го преведеш така, че да звучи на български, но в същото време да запазиш неговия стил. Защото преводът може да звучи на български, но да не е верен и тогава заприличва на хубава, но невярна жена.

А що се отнася до преживяването, то при всеки автор то е било различно. Спомням си превода на книгата на Рут Калишер „Соня съобщава“, за телеграфистката на Зорге. След излизането ѝ имах възможност да се срещна с авторката ѝ и в разговора си с нея ѝ зададох толкова въпроси, че тя учудено ме попита откъде знам толкова много подробности за живота ѝ. Когато човек превежда, поне за мен е така, всичко, което става с автора, или което е правил или писал авторът, е важно. За мен е било интересно как е живял, какви са били взаимоотношенията му с другите, с колегите писатели, как се държи в обикновения живот. Дори понякога съм ставала досадна с въпросите си към някой от превежданите автори. Мисля, че когато има възможност, личният контакт и кореспонденцията с автора са много полезни и помагат в работата на преводача, но те не винаги са осъществими. Някои от авторите не са склонни към публичност, от друга страна пък и преводачът изпитва неудобство, не иска да притеснява автора с въпросите си, но в моята практика контактите винаги са ми помагали. Иначе ти остава сам да се блъскаш...

Един от последните автори, които превеждах, е Роберт Менасе, чийто роман „Изгонване от ада“ излезе на български. Познанството ми с него много ми помогна, макар че пет години търсих издателство, което да публикува неговата книга. Доволна съм, че

обещанието, което му бях дала преди пет години, бе изпълнено, благодарение на усилията и енергията на Саня Табакова и Издателство „Леге Артис“, Плевен. Роберт Менасе влезе в българската литература, макар и със закъснение, но зае мястото, което му се полага. За мен той е един от значимите съвременни австрийски писатели, творец с позиция в обществения живот на Австрия. Затова сега превеждам още една негова книга „Блаженни времена, крехък свят“. Чуваме се редовно, поддържаме връзка, обсъждаме различни неща.

Спомням си, че на представянето на книгата му „Изгонване от ада“ в Софийския университет Менасе не отрече, че творчеството му е повлияно от творчеството на Канети и това е бих казал една любов-вражда. Струва ми се, че той е от австрийските писатели, които се явяват продължители на линията на Канети...

Да, що се отнася до философската мисъл в литературното произведение. Менасе е повлиян от Хегел, не го отрича, познава много добре творчеството на Канети, участвал е в конференции, посветени на Канети. Менасе е също автор като Канети, със страшен заряд, с изключителна философска мисловност и много е интересен. Но и той като Канети не се чете за забавление. Има какво да се научи от него. В тези два паралелно течащи романа в „Изгонване от ада“ – единият в XVII, другият в XX век, има толкова много общи неща между събитията, които стават през три века в света, в живота на хората, на евреите – това наистина кара човек да се замисли за ценностите в живота. За мен е голямо удовлетворение, че превеждам един толкова разностранен писател, с отношение към актуалните събития, които стават в света и преди всичко в Европейския съюз. Благодарение на съвременната комуникация, връзката се осъществява много по-лесно. Когато започнах да се занимавам с превод, нямаше нито компютър, нито факс, а телефонните разговори бяха много скъпи.

Що за хора са преводачите? Какво представлява трудът на преводача, какви условия са необходими, за да може той най-добре да изпълни задачата си? И в тази връзка какво може и какво не може да си позволи преводачът?

Всеки преводач работи по различен начин, всеки има свой стил и метод на работа. Аз работя с речник, без речник не може. Сидер Флорин казваше, че речникът е настолно четиво. Подкрепям го напълно, защото колкото и да е добре подготвен един преводач, без речници, без други помагала, без справочници по различни въпроси, той не може да свърши добре работата си. Всеки по различен начин „изпипва“ превода си. Не мисля, че има сериозен преводач, който да не слага „пискюлчето на феса“, както казваше Цеко Торбов. Всеки нов прочит на превода ти дава възможност да видиш тук и там нещо, което не си довидял, или нещо, което не си направил както трябва, откриваш дори погрешно прочетена дума. Помислете си какво значи една сбъркана дума в някой технически превод – до какво може да доведе. Спомням си преди години, че влак, натоварен с някаква продукция, бе отишъл не на място поради стрешен превод.

Но да се върнем към историята на СПБ. Първите години бяха много тежки за нас, докато си извоюваме място в българския културен и литературен живот. Имаше и съпротива и ревност – „Кои сте вие?“ и т.н.

През 1979 г. председател стана Леда Милева. От нея научих много, тя се отличаваше с широта, последователност и целеустременост в работата си. СПБ се утвърди като творческа и социална организация. Не без значение за дейността ни бе годишната субсидия от 100 хиляди лева, която ни се отпускаше от бюджета. Създадени бяха двете списания „Панорама“ и „Факел“. Много добре и с големи възможности работеше Творческият фонд. Започнахме първи от творческите съюзи да подпомагаме преводачите пенсионери,

като им отпускахме допълнителни суми към пенсиите. Бюро „Преводи“ работеше така, че можеше да се отделят средства и за СПБ.

Спомням си колко се радвахме, когато успяхме да издействаме персонални пенсии на 12 заслужили преводачи. Това бе първият пробив на СПБ в социалната му дейност. Много ни помогнаха, макар и прекалено помпозните в някои случаи, прегледи на преводната продукция. По едно време те така се разраснаха, че траеха по цяла седмица. Преводачите знаеха, че ще дойде Видовден за тях и трудът им ще бъде оценен.

Много дълго се борихме, за да извоюваме едни по-нормални нормативи за заплащане на преводаческия труд. Не успяхме да постигнем всичко, което желяхме, но променихме доста неща и извоювахме друг, по-добър статут за преводачите. Сега положението е плачевно и заплащането е мизерно. Устният превод, преводът на документи, консултативният превод, донякъде техническият превод, доколкото ми е известно, се заплащат прилично. Не мога и да правя сравнение със заплащането в западноевропейските страни, към които ние се стремим. Далеч по-назад сме, но дано като влезем в ЕС и за преводачите настъпи някаква промяна и в заплащането. Защото ако в ЕС и другите страни по света един преводач на пиеса или роман може да преживее с хонорара една година, у нас той може да изкара два-три месеца. Това е една от големите задачи на сегашното ръководство на СПБ – да извоюва приемането на нормативни документи за заплащането на преводите в различните жанрове. Разбира се, че към преводите трябва да има определени изисквания, че те трябва да бъдат на ниво. Никой не бива да си мисли, че преводът е печалбарство, но в същото време преводът трябва да е нещо, което да ти дава спокойствие да работиш. Аз не упреквам издателствата за сегашната ситуация, всяко от тях се бори да оцелее и те са в тежко положение. Според мен държавата и бюджетът за културата трябва да подкрепят по подобаващ начин тази страна от живота на творците. Превод има навсякъде, без превод не може.

В миналото, нещо, което сега липсва, се полагаха грижи за подготовката на млади преводачи. Животът е много динамичен и в документите, които са свързани с приемането ни в ЕС, има толкова много нови термини, изрази, понятия, че без намирането на нови думи истинският преводач не може да бъде спокоен. В момента, до голяма степен, преводачите се самообучават.

Една от задачите на СПБ беше да не се превежда през друг език. В бившия Съветски съюз имаше много републики и тогава ние пращаме, след конкурс, млади хора да учат езика на съответната република и после да превеждат художествени произведения от езика на страната, а не както бе практиката дотогава, през руски език. Сега това е още по-лесно, защото тези републики са самостоятелни държави. Това е особено важно за превода на поезия. Малко внимание се обръща на българистиката в страните по света. Нашият език се развива, техният също.

Сега има толкова много езикови училища, защо в тях да няма билингва обучение. Какво пречи да се види как са преведени на съответния език Вазов, Яворов и др. Вярно е, че имат часове по превод, имат свободноизбираема професия, но не съм чула някъде да е въведена тази форма на изучаване на езика и подтикване на хората към превод. Още повече, че сега младият човек не може да се реализира без владението на поне един чужд език. Това също е една от задачите на СПБ. Вгледани в бита си, в оцеляването, ние не можем да изградим една по-дългосрочна стратегия в областта на превода.

Каква е ролята на редактора във Вашата работа, за кои от редакторите си спомняте с добро чувство, от кои сте останали недоволна?

През дългите години на преводаческата ми дейност съм работила и с редактори, които не знаеха немски език. Редакторът може много да ти помогне, но може и много да те натъжи, с него може да се спори. Това е двупосочен процес и зависи и от двете страни да се постигне компромис или да се поправи грешка, но не да се замени думата със синоним. За мен това не е помощ на преводача. Имах навремето голям спор с една редакторка в партийното издателство, която не знаеше езика – тогава превеждах книгата „Ръководител, колектив, личност“, т. нар. обществено-политическа литература. Тя беше наслела корекциите си от руското издание на книгата, нещо, което бе неприемливо за мен.

Дълги години съм работила преводача на Канети с редактор Недялка Попова, която отговаряше за немско-езичната литература в Издателство „Народна култура“ и смятам, че сме работили двупосочно и сме успявали да допринесем за доброто на превода това, което е необходимо. Благодарна съм ѝ за това, което е правила като редактор за мен, защото е хубаво да има редактор на превода. Някъде вече се отрича нуждата от редактор. Смятам, че не бива да се прави икономия от „още едни очи“. Защото очите на редактора виждат онова, което преводачът е пропуснал. Човешко е.

Преводът е чувал брашно, тръскаш го и непрекъснато нещо излиза от него. И е така. Кога ще изчистите един чувал брашно!

Ако мога да кажа за удоволствие от работата в екип, това бе по време на превода ми на „Маси и власт“ от Елиас Канети. Бях работила пет години този превод, имах философски консултант в лицето на доц. Христо Тодоров и български редактор от Университетското издателство Елена Каменова. Независимо от всичко, което бях дала от себе си в тази книга като преводач, мисля че друг път в живота си няма да мога да направя такова нещо, ние тримата – философът, българският редактор и аз – седяхме часове наред и сме слагали под лупа дума, сричка, изречение, звученето на български, философското тълкуване – защото при Канети има много места, които те карат не само да се замислиш и търсиш, но и да размишляваш какво точно е искал да каже. В това отношение наистина в живота ми тази работа ми донесе най-голямото удовлетворение. Тази книга ми донесе най-голямата радост, въпреки че излизането ѝ бе отлагано. Когато излезе, това бе за мен едва ли не подарък – появата на „Маси и власт“. И сега като я разгръщам, си казвам : „Как съм могла да преведа тази книга, аз ли направих това?“ Има книги, има неща, които винаги могат да се редактират и преводачът се връща към тях.

Мисля, че в художествената литература най-бавно остарява езикът. При всеки друг превод езикът се развива бързо. В художествената литература имат място и по-стари форми на езика и позабравени думи, и синоними, които са красиви. Не смятам, че само с нови думи се обогатява българският език, има толкова хубави думи в нашия език. Българският език е много богат и това е предизвикателството пред преводача – книгата, която превежда, да звучи на хубав български език и в същото време да се усеща духът на автора, тя да си е на автора.

Вие вървите в превода през Цвайг, Фойхтвангер, Канети, сега Менасе. Откъде дойде интересът Ви точно към тези автори? Кое е общото помежду им? До каква степен те са Ваши личен избор, има ли някакво „родство по избор“ или сте превеждали каквото Ви дадат? Ако можете да кажете по няколко думи за всеки един от преводачите, които сте направили.

Всъщност последните 25 години Канети присъства неотлъчно в живота ми. Понемного Канети дойде есеистиката на Цвайг, после „Маси и власт“, която дълго ме владя, след това Фойхтвангер – първият том на „Юдейската война“, след това отново Цвайг – „Клариса“, и после бе Роберт Менасе.

Онова, което ги обединява, може би, е философската линия в тях.

Правото на личен избор е свързано с Канети. С изключение на „Спасеният език“, всичко, което съм превела от Канети, е мой избор. Разбира се, докато съществуваше Издателство „Народна култура“, можеше да се запази линията около издаването на книгите на Елиас Канети. След като излезе „Спасеният език“, разбрах че в Германия е излязла и втората книга „Факел в ухото“. Поръчах я, изпратиха ми я, написах рецензия, слава Богу съгласиха се да издадат и нея. После дойде „Заслепението“ – също едно голямо предизвикателство. Това е една много особена книга, специфика, начин на израз, философски трактат – не знам дали някой се е занимавал по-задълбочено с текста на романа – единственият роман на Канети, излязъл през 1935 г. През всичкото време вървах и наляво и надясно питах как да превода главите на книгата „Мисъл без свят“, „Безсмислен свят“, „Свят в мисълта“ – не можех да намеря точния смисъл на онова, което той е вложил в наименованието им. После настъпи прехода и ако не се бяха намерили добри приятели да ми отворят вратите на Университетско издателство с „Маси и власт“, сигурно нямаше да успее. Междувременно излезе и третата автобиографична книга на Канети „Игра с очи“.

Общо взето аз заживях с Канети и до ден днешен е така. И последната, четвърта книга от автобиографичната поредица, която излезе наскоро – „Парти по време на война“ в Издателство „Лега Артис“, Плевен, е доказателство за това. Като че ли съдбата ми помага. Информацията за последната книга дойде, представете си, от Рига.

„Парти по време на война“ ни разкрива Канети от един съвсем различен ъгъл и в съвсем друга светлина. В един период от 40 години той живее в Англия и изцяло е погълнат от живота в тази страна, от английския начин на възприемане на действителността. Това е първото издадено произведение от неговото наследство, тъй като той е сложил забрана от 30 години върху дневниците си. До голяма степен тази книга може да се сравни с дневник, чиято последна редакция е дело на сътрудници и на дъщеря му Йохана Канети.

Общото с другите му автобиографични книги е обрисуването на различни личности, с които е общувал и живял в Англия. Той води доста активен живот в т.нар. „английско парти“ и то сред интелигенцията – там се среща с редица известни поети, писатели, музиканти, емигранти, с художника Оскар Кокошка и разбира се, не на последно място, с Айрис Мърдок, с която има интимна връзка, независимо, че има брак с Веза. Но тази интимна връзка не го лишава от желанието да представи Мърдок в много негативна светлина и да каже, че тя го е използвала, както мнозина други в Оксфорд, за да може да пише своите романи.

Читателят ще се сблъска в книгата с авторовата оспорвана ненавист към Маргарет Тачър, с живота на англичаните и емигрантите. Канети е доловил много добре някои типични английски черти – високомерието, студенината. Дори на едно място се казва, че се е лишил от собствената си чувствителност, за да може да опише английската безчувственост. И тук не липсва философската мисъл у него, но тя е обаяна с едно озлобление, което си личи. Отново прави силно впечатление майсторското „рисуване с думи“ на Канети, неговото изискване всяка дума да бъде поставена на точното място, с точния изказ и значение. Читателят ще научи и за изричната забрана, която си е наложил Канети да публикува каквото и да е, преди да напише книгата на живота си „Маси и власт“.

Удовлетворена съм, че книгата излиза в юбилейната 100-годишнина от рождението на Канети и съм благодарна на Издателство „Лега Артис“, Плевен, за усилията, които положи.

В преводаческото Ви битие има един любопитен детайл – превеждали сте и детска литература?

Прежеждането на детска литература е нещо не по-малко сложно, но то в същото време ми достави и голяма радост.

Превела съм от Кристине Ньостлингер две книги – „Краставичния цар“ и „Гретхен Закмайер“, а от Петер Хертлинг – „Баба“ и „Барбароните“ – всичките без последната, която Александър Шурбанов преведе от английски.

С удоволствие съм прежеждала и прежеждам детска литература. Кристине Ньостлингер е един много стойностен, хубав автор и не знам защо никога у нас досега не се е заел да издаде и другите ѝ книги – тя има много детски, юношески романи за взаимоотношенията деца-родители – нещо, което липсва в нашата литература. Да не говорим за „Баба“ на Петер Хертлинг, която намерих в една книжарница при мое пътуване в ГФР. Там се разказва за взаимоотношенията баба-внук – има нещо от рода „Защо, бабо, са ти пораснали за трети път зъби?“ А защо сега не преиздадат „Барбароните“?

В края на разговора ни ще си позволя един по-личен въпрос. Как се отнася семейството Ви, близките приятели към тази Ваша „любов“ – превода? Не Ви ли ревнуват, че им отделяте по-малко време и внимание?

Тази моя „любов“ е част от живота в семейството ми. Те всички, големи и малки са хуманитаристи, винаги са готови да ми помогнат, да направят справка, да ме изслушат, интересуват се от събитията в литературния свят, четат, коментират. А в голямото семейство най-близко до моите преводачески мъки и радости е сестра ми. Тя е инженер-химик, но е перфекционист на българския език и понеже знае френски, но не и немски, е най-обективният консултант и съдник. Тя бе и първият читател на български език на „Маси и власт“. Винаги съм разчитала на нейната добронамерена критична оценка.

В тази насока не съм щадила и приятелите си. Не съм се свенила да питам, да обсъждам, да искам мнение по един или друг въпрос. Вие също сте един от непощадените. За мен такива отношения обогатяват и ни откъсват от бита, за да ни пренесат в духовността, която все по-малко успява да съхрани мястото си в нашия забързан живот.